**ВАРІАНТНО-СИНОНІМІЙНІ РІЗНОВИДИ
ЗАГАЛЬНОВЖИВАНИХ ФРАЗЕМ У ТВОРАХ М. РУДЕНКА
(лексичні, морфологічні та фонетичні)**

doi: 10.12958/2227-2631-2021-1-43-57-66

Ірина Глуховцева,

кандидат філологічних наук, доцент

кафедри української філології та журналістики

Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-3265-4733>

У статті проаналізовано варіантно-синоніміїні різновиди загальноновжіваних фразем, ужиті М. Руденком, визначено їхнє функційне навантаження в структурі художнього тексту. Предметом розгляду є модифіковані одиниці, які утворюють із кодифікованими формами варіантні чи синоніміїні пари.

У прозових творах автор нерідко вдається до використання варіантів загальноновжіваних кодифікованих фразеологічних одиниць або їхніх синоніміів. У науковій літературі, на жаль, немає чітких критеріїів розмежування варіантів та синоніміів фразем. Услід за В. Ужченком, використовуємо терміни варіантно-синоніміїйна пара (пара фразем, що перебувають у синоніміїйних відношеннях чи розглядаються як варіанти) або варіантно-синоніміїйний різновид фразеологічної одиниці (різновид загальноновжіваного вислову, що є його варіантом або синонімом). Виникнення цих одиниць фразеологічної системи пов'язане переважно з субституцією одного структурного складника вислову іншим. Найчастіше у стійкому сполученні слів замінено дієслово (таких фразем нараховуємо 19), рідше – іменник (15 одиниць). Можуть замінюватися також прикметники чи дієприкметники, займенники.

М. Руденко майстерно використовує відомі прийоми творчого осмислення фразеологізмів у тканині художнього твору. Передусім автор удається до розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, завдяки чому нововведені слова ускладнюють традиційну формулу фразеологізмів, одночасно посилюючи їхню експресивність. Актуалізуючи висловлення, письменник скорочує компонентний склад фраземи, адже короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми і цим інтригує читача. Загальний зміст цілісного образу фраземи автор нерідко передає описово, чим створює новий вислів.

Формальні варіанти М. Руденко уводить рідко, однак у художніх текстах знаходимо морфологічні та фонетичні варіанти загальноновжіваних фразем.

Ключові слова: варіантно-синоніміїйна пара, варіантно-синоніміїйний різновид, модифікат, модифікація, фразеологічна одиниця.

The article analyzes the variant-synonymous varieties of commonly used phrases used by M. Rudenko in his works, determines their functional load in the structure of the literary text. The subject of consideration are modified units that form variant or synonymous pairs with codified forms.

In prose works, the author often uses variants of commonly used codified phraseological units or their synonyms. In the scientific literature, unfortunately, there are no clear criteria for distinguishing between variants and synonyms of phrases. Therefore, following V. Uzhchenko, we use the terms variant-synonymous pair (pair of phrases that are in synonymous relations or are considered as variants) or variant-synonymous type of phraseological unit (a type of commonly used expression that is its variant or synonym). The emergence of these units of the phraseological system is mainly due to the substitution of one structural component of the expression to another. Most often in a stable combination of words the verb is replaced (there are 19 such phrases), less often the noun (15 units). Adjectives or verbs, pronouns can also be replaced.

M. Rudenko skillfully uses also known methods of creative comprehension of phraseology in the fabric of a work of art. First of all, he resorted to expanding the component composition of a stable combination of words, so that the newly introduced author's words complicate the traditional formula of phraseology, while enhancing their expressiveness. By actualizing the statement, the author reduces the component composition of the phrase, because a short version of the phraseology involves knowledge of a more complete form and thus intrigues the reader. The general meaning of the whole image of the phrase is often conveyed by the author descriptively, which creates a new expression.

M. Rudenko rarely introduces formal variants, but in artistic texts we find morphological and phonetic variants of commonly used phrases.

Key words: variant-synonymous pair, variant-synonymous variety, modification, modification, phraseological unit.

Вступ. Варіантність фразеологічних одиниць (ФО) завжди привертала увагу науковців, адже здатність вислову до вираження емоційних станів людини нерідко набуває різних відтінків навіть при заміні одного компонента сталого виразу. Тому варіюванню стійких сполучень слів присвячено праці багатьох вітчизняних і зарубіжних учених.

При визначенні сутності варіантів лінгвісти передусім називають їх різновидами, звертаючи увагу на спільність фразеологічного значення при наявності різних одного або двох компонентів («Фразеологічні варіанти – це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться між собою одним чи кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури» (Скрипник, 1973, с. 122)),

незмінність структури фразеологізму за умови варіювання її значення (семантичні варіанти) та змінність структури при сталості значення (структурні: лексичні, структурно-граматичні – фонетичні, словотвірні, морфологічні, синтаксичні) (Телия, 1972, с. 57), конотативні відтінки семантики або ж загального денотативного значення, особливості образності (Артеменко, 2011, с. 39). Не випадково В. Мокієнко стверджує, що поняття варіанта фразеологізму вчені зазвичай подають на фоні тотожності його цілісного значення або образу (Мокиєнко, 1989, с. 26).

За В. Ужченком та Д. Ужченком, – це «лексико-граматичні різновиди фразеологічних одиниць, які за тотожності загального значення й збереження образної основи допускають синонімічну заміну компонентів, видозміну їхнього порядкового розташування та граматичних форм» (Ужченко, Ужченко, 2007, с. 106).

При розрізненні типів фразеологічних варіантів виділяють лексичні, граматичні (формальні) і лексико-граматичні, або змішані (Скрипник, 1973, с. 122); лексичні, морфологічні, словотвірні, квантитативні, видові, змішані (Алефиренко, 2009, с. 74); лексичні, структурно-граматичні, орфографічні, синтаксичні, квантитативні, стилістичні та комбіновані (Назарян, 1987, с. 228 – 231). В. Мокієнко стверджує, що формальні варіанти можуть мати акцентуаційні, фонетичні відмінності, морфологічні варіанти зазвичай зведені до двох типів – парадигматичних і словотвірних, лексичні варіанти – це трансформація нарізно оформленої, але семантично цілісної одиниці (Мокиєнко, 1989, с. 30 – 32).

Проте і в наш час лексичні варіанти ФО нерідко не визнають чимало вчених, називаючи їх синонімами. Так, Н. Бабич і О. Федоров категорично проти варіантності, бо «будь-яка лексична заміна змінює характер образності фразеологізму, його оцінне й емоційне забарвлення» (Бабич, 1970, 1971; Фёдоров, 1973, с. 20). Отож будь-яку зміну лексичних компонентів вони трактують як фразеологічну синонімію.

Розмежування варіантних різновидів одного стійкого сполучення слів і фразеологізмів-синонімів є в наш час однією з найсуперечливіших проблем у фразеологічній науці. Однак В. Мокієнко виділяє фраземи-синоніми (мають синонімічні компоненти) й окремий тип лексичних варіантів фразеологізмів, у яких слово-замінник не є синонімом, але належить до тієї ж тематичної групи лексики (Мокиєнко, 1989, с. 33 – 34).

Невпорядкованість термінології, спірність питання про сутність та особливості фразеологічних синонімів та варіантів, особливий статус варіанта, якщо йдеться про ареальні фразеологізми, дозволили В. Ужченку послуговуватися таким поняттям, як варіантно-синонімічна група, під якою вчений розуміє «таке смислове об'єднання фразеологічних одиниць, котрі у своїх значеннях мають подібні опорні семи й ідентифікуються близькими за значеннями синонімічними

інваріантами, часом із широким набором варіантів» (Ужченко, 2003, с. 115). У роботі ми також послуговувалися цим терміном.

Мета дослідження – проаналізувати варіантно-синонімії різновиди загальновживаних фразем, ужиті М. Руденком у своїх творах, визначити їхнє функційне навантаження в структурі художнього тексту. Предметом розгляду є модифіковані одиниці, які утворюють із кодифікованими формами варіантні чи синонімії пари.

Методи дослідження. Зібраний фактаж актуалізовано описовим методом з використанням прийомів компонентного й семантичного аналізу.

Виклад основного матеріалу. У творах М. Руденка, де фразеологізмам належить одне з важливих місць у створенні образності, використано велику кількість загальновживаних кодифікованих фразем в усталеній формі. Нашу увагу привернули стійкі сполучення слів, які по відношенню до загальновживаних є модифікатами, що їх використав письменник для більшої експресивності художнього тексту.

Найбільшу групу модифікатів становлять одиниці, у яких замінено один із компонентів стійкого сполучення слів. До них відносимо фраземи, у котрих одне дієслово замінено іншим: **сухим із води вилазити** ‘будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим’. *Вони тебе втоплять, а самі сухими із води вилізуть* [ОБ; с. 216]. Пор.: **виходити сухим із води** ‘те саме’ [ФС I, с. 111].

Зазвичай стійкі сполучення слів, імовірно, змінено у зв’язку з тим, що їхні модифікати мають більший емоційний потенціал (**жаліти власну шкіру** ‘старатися робити щось тільки для себе, піклуватися про свої інтереси’. *Або він пожаліє власну шкіру – і Олеся неминуче загине* [ОБ; с. 343]. Пор.: **дбати про свою шкіру** [ФС I, с. 224]; **горбатити спину** ‘важко працювати’. *Але скільки ж їй, горопашиї, доводиться спину горбатити, аби прогладувати себе й брата!* [УЧД; с. 93]. Див.: **гнути спину** [ФС I, с. 175]); більш точно відображають бачення автора при найменуванні дії (**падати в прірву** ‘зазнавати краху, терпіти невдачу; рушитися’. *Він не захоче падати в прірву* [ОБ; с. 230]. Див.: **летіти в прірву** [ФС I, с. 421]); точніше відтворюють ситуацію мовлення та психологічні особливості автора репліки (**втрачати терпець** ‘зникла будь-яка можливість витримувати що-небудь, остаточно втрачено спокій, душевну рівновагу’. *Повторюю: чого ви хочете від мене? – втрачаючи терпець, проїдлив крізь зуби Володимир* [ОБ; с. 235]. Див.: **терпець увірвався** [ФС II, с. 880]).

Заміна одного компонента іншим, синонімії, веде до посилення образності висловлювання (**гедзь вжалив** ‘хто-небудь дуже нервує, перебуває в невірноваженому стані, проявляючи впертість, химерність’. *Чого розгнівалася Неля, який гедзь її вжалив?* [ОБ; с. 291]. Див.: **гедзь укусив** [ФС I, с. 171]; **думки роються в голові** ‘хто-небудь постійно,

напружено думає про щось'. *Напевне, думав зараз не про морські глибини – в його голові роїлися інші думки* [ОБ; с. 201]. Див.: **думки снуються в голові** [ФС I, с. 272]); більш точної передачі психологічного стану, зокрема близького до розпачу (**товктися головою об стіну** 'перебувати в стані розпачу, сильного збудження; дуже переживати, побиватися з якогось приводу'. *Цілий тиждень товкся головою об стіни, а не знайшов* [ОБ; с. 114]. Див.: **битися головою об стіну** [ФС I, с. 27]; **казитися від жиру** 'вередувати, капризувати, живучи розкішно, без труднощів'. *Він, видно, малювати вміє. Але... Чого їм бракує? Вони тепер від жиру казяться* [ОБ; с. 4]. Див.: **біситися з жиру** [ФС I, с. 33]).

Іноді слово-синонім, ужите в модифікованому стійкому сполученні слів, більш нейтральне (**затуляти очі** 'навмисне не помічати чогонебудь, не звертати уваги на щось'. *Мабуть, завжди так буває: якщо людина привчила всіх до того, що на її недоладності слід затуляти очі, – чи, може, хильне зайвого, чи в шлюбних стосунках у неї негаразд, чи все те разом, – ніхто її вчинками вже й не дивується* [ОБ; с. 64]. Див.: **заплющувати очі** [ФС I, с. 316]).

Нерідко в новоствореному письменником стійкому сполученні слів використано відомий образ, співвідносний з тим, що є основою загальноновживаного вислову (**душа скаламучена** 'хто-небудь втратив спокій, душевну рівновагу, стриманість, перестав контролювати свої дії'. *Володимир намагався говорити спокійно, та Сашико бачив, що вся душа його скаламучена* [ОБ; с. 267]. *Душа в нього скаламучена* [ОБ; с. 4]. *Його палкі слова скаламутили її душу* [ОБ; с. 254]. Див.: **душа замутилась** [ФС I, с. 278]).

Антропна метафора, що була основою однієї фраземи, може стати поштовхом для утворення іншої (**душа світиться** 'хто-небудь дуже задоволений чимось, відчуває радість, насолоду, втіху від чогось'. *Ніколи ми не розгадаємо, чому душа людська світиться саме в очах – вся вона висвічується, до своїх таємних глибин* [ОБ; с. 143]. Див.: **душа радіє** [ФС I, с. 277]).

При заміні іменникових компонентів фраземи спостережено добір іменника з більш конкретним значення замість субстантива з більш загальним або навпаки (**з води та в полум'я** 'від однієї небезпеки та до іншої, з однієї біди в іншу, ще гіршу'. *Втікачі непомітно вилізли з води, перебігли попід платформою і невдовзі, лежачи на узліссі, зважували ситуацію: куди дме вітер і в якому напрямку слід їм рушати, щоб не вскочити із води та в полум'я?... [УЧД; с. 30]. Див.: **з дощу та під ринву** [ФС I, с. 268]; **на обличчі написано** 'відразу видно, помітно щонебудь із зовнішнього вигляду когось'. *Тому, що в тебе все на обличчі написано* [ОБ; с. 216]. *Це було виразно написано на його обличчі: подивіться, який я інтелігентний* [ОБ; с. 266]. Див.: **на лобі (на чолі) написано** [ФС II, с. 531]); заступлення загальноновживаної назви історизмом (**сім кіп гречаної вовни** 'багато зайвого, безглузлого'. *Заїхав до неї, наговорив сім кіп гречаної вовни* [ОБ; с. 337]. Див.: **сім мішків***

гречаної вовни і всі неповні [ФС II, с. 809]; іменника з конкретним значенням на абстрактний іменник: **тягар з душі впав** ‘відпали турботи, не стало обтяжливих обов’язків у кого-небудь’. *Ксеня відразу ж пожвавішала, з її душі наче впав тягар* [ОБ; с. 222]. Див.: **тягар з плечей упав** [ФС II, с. 905]).

Значний стилістичний потенціал мають фраземи, образними конкретизаторами яких є іменники, природні для високого стилю, ужиті замість стилістично нейтральних: **птах високого польоту** ‘людина, яка займає значне становище в суспільстві і має владу, вагу, великий вплив у якомусь колективі’. *О-о, це птах високого польоту!* [ОБ; с. 79]. Див.: **птиця високого польоту** [ФС II, с. 716]. Іноді об’єктом заступлення є суміжні поняття (**вилазити ребром** ‘погано кінчатися, мати погані наслідки для кого-небудь’. *А воно, бач, яким ребром вилізло* [ОБ; с. 239]. Див.: **вилазити боком** [ФС I, с. 94]; **як сало без солі** ‘чогось не вистачає’. *Яке без самолюбства змагання, як сало без солі* [ФС; с. 553].

Зрідка субституція репрезентована іменниками-синонімами: **скрутити роги сатані** ‘подолати, подужати будь-кого’. *Якщо Бог всемогутній, чому він не скрутить роги сатані?* [ОБ; с. 123]. Див.: **скрутити роги самому чорту** [ФС II, с. 821]; **не від світу цього** ‘не такий як усі; особливий, незвичайний, дивний’. *Інколи Медун і сам розумів, що він виглядає дивакувату – люди завжди усміхалися йому вслід: мовляв, не від світу цього!* [ОБ; с. 191]. Див.: **не від миру сього** [ФС I, с. 488].

У кількох випадках засвідчено заміну одного займенника іншим чи словом іншої частини мови: **не мати під собою ґрунту** ‘почувати себе невпевнено’. *Тепер я перечитував роман «Нікуди» з подивом і вдячністю: іще в середині минулого століття Лесков розгледів, що ідеї комунізму не мають під собою реального ґрунту, бо взагалі не відповідають людській природі* [УЧД; с. 107]. Див.: **мати ґрунт під ногами** ‘почувати себе твердо, впевнено, незалежно’ [ФС I, с. 472]; **після мене хоч потоп** ‘байдуже, що буде потім, майбутнє не цікавить кого-небудь’. *І тільки серед людей трапляються індивідууми, яким до цього байдуже: після мене хоч потоп...* [ОБ; с. 233]. Див.: **після нас хоч потоп** [ФС II, с. 682].

Субституція прикметників (зрідка – дієприкметників) має характер синонімії. У цьому випадку для автора було важливим наблизити художній дискурс до тих життєвих обставин, про які йшлося в тексті. Тому обрані митцем синоніми до усталених у складі фраземи іменників відповідають мовленнєвій ситуації, що склалася. Якщо він вкладав репліку у уста священника, що говорить нещиро, то природною є заміна прикметника *святий* на *праведний*: **праведне діло** ‘благородна, позитивна справа’. *Називайте себе як завгодно, аби діла ваші були праведні* [ОБ; с. 123]. Див.: **святе діло** [ФС I, с. 247]. При описі побутових умов життя людей письменник слово *насиджений* замінює

дієприкметником *обжитий*: **обжите гніздо** ‘житло, місце, де хто-небудь проживав тривалий час’. *Погляд знову упав на скриню, під серцем ворухнувся давній знайомий – холодний, слизький вужака, що вмів згортатися у непорушний клубочок, робився майже непомітним, але, бач, не хотів кидати обжитого гнізда* [ОБ; с. 164]. Див.: **насиджене гніздо** [ФС I, с. 175]. Прагматичними намірами позначене вживання *прозорий, світлий* замість *щирий*: **прозора душа** ‘про людину позитивних якостей, з гарним характером, вдачею, добрими намірами’. *І силкується він тепер батьківську криницю захистити, але знає, добре знає, що відлетить її світла, прозора душа разом з його грішною душею...* [ОБ; с. 137]. Див.: **шира душа** [ФС I, с. 282]; **світла душа** ‘про людину з позитивними якостями’. *І силкується він тепер батьківську криницю захистити, але знає, добре знає, що відлетить її світла, прозора душа разом з його грішною душею...* [ОБ; с. 137]. Володимир ніколи не чув від брата грубої лайки – жила в родині Медунів та народна шана до слова, яка властива **світлим душам** [ОБ; с. 260]. Див.: **шира душа** [ФС I, с. 282]. Здійснюючи таку заміну, митець слова включає різні види актуалізації всього фразеологізму або його частин. При цьому кількість компонентів фраземи не змінюється, структура не руйнується, але з’являється можливість дефразеологізації словосполучення.

Прагненням посилити експресію висловлення, уточнити думку викликана заміна *залізний* на *дротяний*, *важкий* на *тяжкий* і навпаки: **нерви не дротяні** ‘твердий, сильний характер, сильна воля’. *І хоч не вони з Іваном у цьому винні, та в начальника теж, мабуть, нерви не дротяні, це ж розуміти треба* [ОБ; с. 139]. Див.: **стальні (залізні) нерви** [ФС II, с. 547]; з **тяжким серцем** ‘у гнітючому стані, в тривозі, у передчутті чогось неприємного’. *З тяжким серцем виходив Володимир із цієї хати* [ОБ; с. 322]. Див.: з **важким серцем** [ФС II, с. 798]; **важкий хліб** ‘зароблене важкою працею’. *На важкому хлібі росила. Іншим дітям хоч пенсія за батьків була* [ОБ; с. 68]. Див.: **тяжкий хліб** [ФС II, с. 927]. Як бачимо, автор уживає вислови **важкий хліб**, але з **тяжким серцем**, що конкретизує та актуалізує їхній зміст.

М. Руденко вдається до прийомів творчого осмислення фразеологізмів у тканині художнього твору. Передусім використовує розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, завдяки чому нововведені авторські слова ускладнюють традиційну формулу фразеологізмів, одночасно посилюючи їхню експресивність: **нічого не мати за душею** ‘нічого не мати при собі, у власності, в наявності’. *А Віктор... нічого в нього немає за душею, нічого!* [ОБ; с. 275]. Див.: **за душею** [ФС I, с. 283]; **кішки на душі шкребуть** ‘кого-небудь охоплює почуття незадоволення, гіркоти, суму, неспокою, тривоги’. *Ну що – за те, щоб передохли всі кішки, які на душі шкребуть?* [СМ; с. 214]. Див.: **шкребе на душі** [ФС II, с. 964].

В окремих випадках новостворені фраземи не лише експресивізують висловлювання, а й характеризують особу, про яку

йдеться (**кинути лисим оком** ‘час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь’. *А Вікторові в зуби затопив тільки за те, що той на його писану кралю лисим оком кинув* [ОБ; с. 64]. Див.: **кинути оком** ‘час від часу дивитися, поглядати на кого-, що-небудь’ [ФС I, с. 370]); конкретизують думку (**туди тобі й дорога** ‘так тому й бути, не варто про це думати, журитися, шкодувати’. *Туди тобі й дорога* [ОБ; с. 195]. Див.: **туди й дорога** [ФС I, с. 263]).

Дієвим способом актуалізації висловлення є скорочення компонентного складу, адже короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми. Це сприяє динаміці мовлення, робить її частину більш мобільною: **не хлібом єдиним** ‘крім матеріальних, мати й духовні інтереси’. *Сказано: не хлібом єдиним...* [ОБ; с. 179]. Див.: **жити не хлібом єдиним** [ФС I, с. 294]; **загрібати гроші** ‘дуже швидко, без великих затрат праці багатіти, наживатися’. *Вони, напевне, загрибають такі гроші, які Вікторові й не снилися* [ОБ; с. 208]. Див.: **загрібати гроші лопатою** [ФС I, с. 196].

Мобільність скорочених фразем сприяє їхньому переосмисленню, в окремих випадках – дефразеологізації: **душа вилетить** ‘хто-небудь помирає, гине’. *Лише помітивши, що із колишнього Бога ось-ось вилетить душа, Небера жбурнув його на підлогу й прожогом кинувся до дверей* [ОБ; с. 341]. Див.: **душа вилітає з серця** [ФС I, с. 277]. В інших випадках – розмитості семантики, коли значення стійкого сполучення слів можна трактувати по-різному: **часом з квасом** ‘буває й добре, буває й погано; усяк буває’; ‘коли йому заміняється’. *Приїздить інколи, часом з квасом* [ОБ; с. 278].

Виділення частини з цілого вислову сприяє утворенню нової фраземи, що може вживатися самостійно: **глухий кут** ‘опинятися в складному, безвихідному становищі’. *Розмова, що відбулася далі, запроторила комсомольського ватажка в глухий кут, що він тільки очі витріщив від подиву й замішання* [ОБ; с. 117]. *Цим запитанням Олеся загнала його в глухий кут, але Віктор швидко знайшовся* [ОБ; с. 255]. *Та це ж глухий кут, це безвихідь* [ОБ; с. 330]. Див.: **заходити в глухий кут** [ФС I, с. 320].

Формальні варіанти загальноновживаних фразем репрезентовані морфологічними та (зрідка) фонетичними різновидами. Морфологічні варіанти, що відрізняються вживанням окремих форм, відображають уподобання автора (**по слово у кишеню не лізти** ‘бути дотепним і метким у розмові’ [ФС I, с. 435]. *Напевне, вона колись любила жарти – як кажуть, у кишеню по слово не лізе* [ОБ; с. 17]. Див.: **за словом у кишеню не лізти** [ФС I, с. 435]) чи пов’язані з контекстом, у якому використані (**задирати носа** ‘пихато поводитися, чванитися, зазнаватися’. *Маю право задирати носа* [ОБ; с. 130]. Див.: **дерти носа** [ФС I, с. 232].

Нерідко в тексті збережено загальний зміст фразеологізму, однак структурно він не представлений тим чи тим варіантом. Так,

фразеологізм **по чистій совісті** [ФС II, с. 841] представлений висловом **все по честі й по совісті** ‘чесно, справедливо’ (*Всім це добре відомо, робиться все по честі й по совісті, але ж таку рибу не повезеш на Привоз – вона «крадена»!* [ОБ; с. 195]), а стійке сполучення слів **і спасибі не сказати** [ФС II, с. 812] – **ніхто спасибі не скаже** ‘бути невдячним кому-небудь за щось’. *За це ніхто спасибі не скаже – ні райком, ні церква* [ОБ; с. 4].

Загальний зміст цілісного образу фраземи **аж пил курить** ‘дуже інтенсивно’ [ФС II, с. 626] автор передає описово: **аж пилюка стовпом** ‘дуже інтенсивно’ (*Штампують, аж пилюка стовпом* [ОБ; с. 215]). У тканині роману «Орлова балка» шість разів ужито фразему **сором пече (обпече)** ‘кому-небудь дуже соромно, хто-небудь дуже страждає за свою провину, несправедливість і т. ін’, однак жодного разу не трапляється вислів **совість мучить** [ФС II, с. 842], що став ґрунтом для виникнення першого вислову: *Ви ж сказали те, за що всіх нас мусить сором пекти* [ОБ; с. 294]. *Володимира обнік сором за оте проповідництво – чи має він право когось повчати?* [ОБ; с. 142]. *І тут Володимира обнік сором* [ОБ; с. 180]. *Його пік сором за те, що підпустив її до себе, хоч і не мав права* [ОБ; с. 70]. *Його раптом обнік сором* [ОБ; с. 14]. *Коли проспався, сон отой тяжким соромом його пік* [ОБ; с. 86]. Фразеологізм **ні голови, ні хвоста** ‘що-небудь позбавлене логічного змісту’ [ФС I, с. 184] представлений у тексті роману варіантом **ні хвоста, ні ратиць**: *Ні хвоста, ні ратиць – то все дурниці, попівські вигадки* [ОБ; с. 28].

Висновки. У художній творчості М. Руденка нерідко використані варіанти загальноновживаних фразеологічних одиниць або їхні синоніми. Оскільки в науковій літературі немає чітких критеріїв розмежування варіантів та синонімів фразем, ми, услід за В. Ужченком, використовуємо терміни варіантно-синонімія пара (пара фразем, що перебувають у синоніміїчних відношеннях чи розглядаються як варіанти) або варіантно-синоніміїчний різновид ФО (різновид загальноновживаного вислову, що є його варіантом або синонімом). Утворення цих одиниць фразеологічної системи здійснено переважно шляхом субституції структурних складників вислову. Найчастіше у стійкому сполученні слів замінено дієслово (таких фразем нараховуємо 19), рідше – іменник (15 одиниць). Можуть замінюватися також прикметники чи дієприкметники, займенники.

М. Руденко використовує також різні прийоми творчого осмислення фразеологізмів у тканині художнього твору, передусім розширення компонентного складу стійкого сполучення слів, завдяки чому нововведені авторські слова ускладнюють традиційну формулу фразеологізмів, одночасно посилюючи їхню експресивність. Актуалізація висловлення здійснюється шляхом скорочення компонентного складу, адже короткий варіант фразеологізму передбачає знання більш повної форми і цим інтригує читача. Загальний зміст

цілісного образу фраземи автор нерідко передає описово, чим створює новий вислів.

Формальні варіанти М. Руденко уводить рідко, однак у художніх текстах знаходимо морфологічні та фонетичні варіанти загальноновживаних фразем.

Література

- Алефиренко, Н. Ф. & Семененко, Н. Н. (2009). *Фразеология и паремология : учебное пособие*. Москва : Флинта: Наука, 344 с.
- Артеменко, Г. С. (2011). Особливості фіксації логічного пізнання фразеологічними варіантами. *Лексикографічний бюлетень : зб. наук. пр.* К. : Ін-т української мови НАН України. Вип. 20. С. 39 – 45.
- Бабич, Н. Д. (1970, 1971). *Фразеологія української мови* : навч. посібник. Ч. I. Чернівці, 64 с.; Ч. II. Чернівці, 90 с.
- Мокиєнко, В. М. (1989). *Славянская фразеология*. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Высшая школа, 287 с.
- Назарян, А. Г. (1987). *Фразеология современного французского языка* : учебник. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Высшая школа, 288 с.
- Скрипник, Л. Г. (1973). *Фразеологія української мови*. К. : Наук. думка, 278 с.
- Телия, В. Н. (1972). Вариантность идиом и принципы идентификации вариантов. *Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц* : материалы межвузовского симпозиума. Тула, С. 30 – 69.
- Ужченко, В. Д. & Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української мови* : навч. посібник. К. : Знання, 494 с.
- Ужченко, В. Д. (2003). *Східноукраїнська фразеологія*. Луганськ : Альма-матер, 362 с.
- Фёдоров, А. И. (1973). *Развитие русской фразеологии в конце XVIII – начале XIX в.* Новосибирск : Наука, 172 с.

Джерела

- ОБ – Руденко, М. Д. (2002). *Орлова балка* : Роман. К. : Молодь, 352 с.
- УЧД – Руденко, М. Д. (2007). *У череві дракона* : Романи / передм. І. М. Власенка. К. : КП «Редакція журналу «Дніпро», 582 с.
- ФС - *Фразеологічний словник української мови* (1993) / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. К. : Наук. думка, 984 с.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2021 р.

Прийнято до друку 25.10.2021 р.

Рецензент – канд. філол. наук, доц. Лєснава В. В.